

© Власенко К. Г.

Власенко К. Г. аспірант кафедри соціології Інституту соціальних наук Державного закладу «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова»

УДК 316.334.5:504.03

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Автор вивчає проблему формування екологічної свідомості населення України. Аналіз проводиться на підставі соціологічних досліджень соціально-екологічної проблематики, проведених в Україні за останні двадцять років, та на основі емпіричного і моніторингового досліджень екологічної свідомості, проведених в молодіжному середовищі м. Одеси.

Ключові слова: екологічна проблематика, екологічна свідомість, довкілля, екологічна проблема, соціологія довкілля.

ЕКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ УКРАИНЦЕВ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Автор изучает проблему формирования экологического сознания населения Украины. Анализ проводится на основании социологических исследований социально-экологической проблематики, проведенных в Украине за последние двадцать лет, а также на основе эмпирического и мониторингового исследований экологического сознания, проведенных в молодежной среде г. Одессы.

Ключевые слова: экологическая проблематика, экологическое сознание, природная окружающая среда, экологическая проблема, социология окружающей среды.

UKRAINAN'S ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS IN THE SOCIOLOGICAL ASPECT OF THE STUDY

The author studying the problem of forming ecological consciousness of Ukraine's population. The analysis has based on sociological research of social and environmental problematic, which were conducted in the Ukraine over the past twenty years, and had based on empirical research and monitoring of environmental consciousness Odessa's youth.

Keywords: environmental problematic, environmental consciousness environmental, environmental problems, environmental sociology.

Сьогодні дослідження механізмів взаємодії та взаємовпливу суспільства та природного довкілля набуває особливої актуальності. Без урегулювання соціальних процесів, сучасне суспільство може перетворити природне довкілля на середовище непридатне для нормального існування людини. Так само і відсутність заходів поліпшення екологічної ситуації та попередження подальшого забруднення довкілля, може призвести до деструктивних соціальних процесів, які в змозі перервати поступальний суспільний розвиток.

Певний внесок у вирішення екологічної проблематики робить соціологія довкілля як галузева соціологічна теорія, яка вивчає взаємозв'язок і взаємодію суспільства та природи. Концепція сучасної соціології довкілля як методології соціологічного дослідження екологічної проблематики, та вчасності, екологічної свідомості, виникла в 70 – х роках минулого століття.

Предметом соціології довкілля є вивчення взаємодії людського суспільства з навколишнім природним середовищем. А також структури та процеси разом з соціальними змінами та конфліктами які виникають в процесі «соціалізації природи». Саме соціологія довкілля вивчає наслідки впливу сучасного суспільства на довкілля, та як зміни природного довкілля спричиняють проблеми для суспільства [1, с.72-73].

В сучасних умовах екологічну проблематику вивчає багато соціальних наук, серед яких соціологія довкілля має свій самостійний фрагмент цілісного поля соціально-екологічних досліджень. Її перевага в тому, що вона має інтегральну міждисциплінарну сутність [1, с. 81].

Для подолання екологічної кризи та попередження її подальшого розгортання необхідна екологізація науки та подальший розвиток соціології довкілля як галузевої соціології, та не менш важливим та ґрунтовним є перебудова повсякденної свідомості індивіду на екологічну свідомість. Екологічна свідомість є регулятором екологічної діяльності, гармонізує її та вносить баланс у взаємовідносини природи та суспільства.

Розглядаючи соціологічний аспект дослідження екологічної свідомості серед актуальної екологічної проблематики, автор має за мету провести теоретичну інтерпретацію категорії «екологічна свідомість», уточнюючи структуру цього системного поняття з соціологічної точки зору. Також, визначити рівень дослідження та розробленості екологічної проблематики у вітчизняному науковому соціологічному дискурсі та емпірично дослідити проблему формування екологічної свідомості української молоді (регіональний аспект), визначивши особливості, рівень сформованості та типи прояву екологічної свідомості.

У визначенні категорії «екологічна свідомість» в науковому дискурсі склався певний плюралізм дефініцій. Адже екологічна свідомість як соціально-психологічний феномен є предметом дослідження багатьох наук: психологія, історія, культурологія, педагогіка, соціологія, філософія, економіка, політологія та ін. Тому автор надає увагу лише тим атрибутам та ознакам екологічної свідомості які можливо виміряти за допомогою методів саме соціології. Хоча і в самій соціологічній науці досі не склалося єдиного підходу щодо визначеності змісту даного поняття. Можна говорити лише про сформованість певної традиції у визначенні цієї категорії [10,13].

Кисельов М. у своїй роботі, визначає екологічну свідомість як складову сучасного людського світогляду та складову масової свідомості, яка спонукає до екологічної діяльності [14, с. 70-156].

Шедловська М. В., працюючи над концептуалізацією категорії «екологічна свідомість» у соціогуманітарних науках, запропонувала своє узагальнене визначення. «Екологічна свідомість – це сукупність теоретичних і практичних знань, емоцій, що відображають спосіб ставлення людини до природи, певні установки до дій та аксіологічний компонент, який впливає на всі інші складові, перелічені вище, компоненти екологічної свідомості та проявляється в них» [13, с. 201].

Так само і в емпіричних соціологічних дослідженнях під «екологічною свідомістю» розуміють те, як саме суб'єкти оцінюють екологічну ситуацію, а також сукупність їх уявлень та знань про природу і характер взаємовідносин з нею, сукупність їх ціннісних орієнтацій. Розрізняють індивідуальну і групову екологічну свідомість, суспільну екологічну свідомість, а також масові явища екологічної свідомості [2, с. 133].

На думку Яницького О. М.: «на справді, екологічну свідомість слід розглядати насамперед, як усвідомлення або розуміння екологічної ситуації, що є елементом триєдиного процесу «сприйняття – розуміння – дія», де кожен елемент соціально, культурно та політично опосередковані» [5, с. 127].

Узагальнюючи наведені визначення, можна представити структуру екологічної свідомості трьома структурними гілками: когнітивна, психологічна або емотивна та поведінкова. Кожна з яких і буде складати набір соціальних показників, через які можливо виміряти стан та рівень сформованості екологічної свідомості. Так, до когнітивної підструктури ми відносимо знання, ідеї, стереотипи, узагальнені судження. До емоційної підструктури екологічної свідомості ми відносимо ті соціально-психологічні явища які приймаються і продукуються насамперед самим індивідом, тобто це системи суб'єктивних оцінок, почуттів і представлень що до взаємовідносин з природним довкіллям. Та в свою чергу, поведінкова складова екологічної свідомості є певним втіленням або активним вираженням двох попередніх її складових. Вона виражає поведінкові установки, готовність до певних дій, екологічну поведінку, екологічну діяльність, готовність підтримати або не підтримати певні дії, заходи.

За роки незалежності у вітчизняному соціологічному дискурсі системне викладання соціологічного підходу до вивчення соціально-екологічної проблематики, вперше було здійснено доктором соціологічних наук, науковим співробітником відділу історії, теорії та методології соціології О. Г. Стегнієм.

За думкою соціолога, за минулий двадцятилітній період (1991-2011) набуло розповсюдження дослідження екологічної проблематики у масових опитуваннях проведених в Україні. Цей процес можна пов'язати як з інституалізацією галузевої соціології – соціології довкілля, так і з об'єктивним зростом уваги та інтересу соціологів до актуальності і різноманіття екологічних проблем [4, с. 480].

Узагальнюючи результати досліджень в цілому по Україні, в ієрархічній структурі соціальних цінностей наших співвітчизників, екологічні цінності займають далеко не першочергове місце за значенням, що ускладнює процес екологізації масових соціальних практик. Крім того, у більшості населення, екологічні умови проживання викликають достатньо негативну емоційну оцінку, що об'єктивно стимулює суспільну увагу до необхідності та невідкладності вирішення цих проблем, які стосуються безпеки і поліпшення екологічних умов проживання. У зв'язку з цим заперечливим поєднанням, виникає потреба у побудові типологізації масових екологічних атитюдів [4, с. 481].

Вирішення такого дослідницького завдання було розпочато в рамках міжнародного проекту

«Екологічний моніторинг», який був проведений в середині 90-х рр. минулого століття, за участі нашої країни разом з двадцятьма чотирма країнами з усіх континентів з репрезентативною вибірковою сукупністю. Опитування українців проводилось в рамках проекту «СОЦИС-Омнібус» під керівництвом О. Г. Стегнія. Аналіз отриманих даних у результаті цього дослідження, дає можливість виділити чотири ключеві виміри, які розрізняють атитюди та визначають сутність екологічної стурбованості серед різних індивідів: стурбованість впливом екологічного чинника на здоров'я; глобальна/локальна стурбованість; природне довкілля і економіка; оцінка діяльності інститутів в екологічній сфері. Дані виміри, хоча і фрагментарно, але постійно використовуються соціологами у різних опитуваннях [1, с. 132-133].

Також в результаті даного дослідження було встановлено шість соціально-психологічних сегментів, які оптимально характеризують різні орієнтації та установки що до довкілля: «палкі зелені» 12%; «помірковані зелені» 11%; «локально стурбовані» 41%; «глобальні оптимісти» 2 %; «обачливі скептики» 22 %; «коричневі» 11 % [4, с. 485-488]. Приведена типологія екологічних орієнтацій населення дає змогу вимірювати різноманітні суспільні настрої відносно екологічної проблематики, а також оцінювати динаміку змін соціально-психологічних установок та визначати рівень екологізації свідомості населення.

На сьогодні основним емпіричним джерелом дослідження екологічних орієнтацій населення є моніторингове дослідження Інститута соціології НАН України «Українське суспільство», яке проводиться з 1994 р. Вибіркова сукупність кожного опитування репрезентує все доросле населення України [4,9].

Проблемою дослідження масового явища екологічної свідомості та наслідків чорнобильської катастрофи займаються науковці Головаха Є., Паніна Н., Ворона В., Сасенко Ю., а також Ручка А. О., Костенко Н. В., Чечель Л. М [6].

Моніторинг суспільної думки «Суспільна думка на межі 2008–2009 рр.: оцінка року та погляд у майбутнє» проведений в грудні 2008 р. в усіх областях України під керівництвом О. М. Балакрієвої показав соціальні аспекти стурбованості населенням екологічною проблематикою [8, с.35-53].

Також дослідженням екологічної культури в Україні займаються Назарова Н. С., та Ярмач О. В. та ін.

Таким чином, в українському соціологічному колі виник певний дослідницький інтерес до екологічної проблематики. Однак, в соціологічних дослідженнях міжнародного і регіонального значення вимірювання та вивчення екологічної свідомості має переважно фрагментарний характер. Об'єктом їх дослідження переважно є екологічні орієнтири масової свідомості. Початок теоретичного осмислення та емпіричного дослідження екологічної свідомості у вітчизняній соціології, був відкритий у дослідженнях О. Г. Стегнія.

Таким чином, деякі позитивні зрушення в цій дослідницькій області зовсім не заперечують, а навпаки, підсилюють актуальність та інтерес до вивчення екологічної свідомості населення. Актуальною стає також розширення екологічної тематики досліджень та розробка понятійного і категоріального апарату галузевою соціологічної дисципліни в результаті досліджень.

В даній статті, автор також приводить результати власних досліджень екологічної свідомості методом опитування.

Так в травні 2009 р. кафедрою соціології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова проводилось репрезентативне емпіричне дослідження, присвячене вивченню екологічної свідомості студентської молоді міста Одеси. Вибіркова сукупність склала 385 респондентів, похибка вибірки не перевищила 5 %.

За результатами дослідження, екологічна проблематика за значенням і необхідністю у вирішенні висувається як першочергова серед актуальних проблем економічного, політичного та соціокультурного порядку.

Більше половини, а саме 59 % опитуваної молоді достатньо стурбовані екологічними проблемами. Вони надають важливого значення екологічній ситуації та підтверджують готовність до вкладання власних зусиль, часу та заощаджень для покращення та збереження довкілля.

Решту (39%) склали респонденти, котрі вважають екологічну ситуацію безумовно важливою, однак не готові приймати участь у вирішенні даних проблем. І лише 2 % від усіх опитаних, зовсім не надають важливого значення екологічній ситуації.

Також, ми намагались дізнатись думку досліджувальної аудиторії стосовно того, чи існує залежність у вирішенні екологічних проблем від рівня поінформованості населення про екологічні

проблеми та загрози. Так, 42 % респондентів вважає, що вирішення екологічних проблем залежить від рівня поінформованості населення, що існує певний дефіцит та закритість даної інформації. Ще 52 % опитуваних надає важливого значення поінформованості, але це не вирішує достатнім чином самої проблеми. Решта – 7 % опитаної молоді взагалі відхиляє дану залежність, виказуючи песимістичний настрій і небажання володіти даною інформацією.

За допомогою кластерного аналізу були виокремлені певні соціально-психологічні сегменти в опитаній молодіжній аудиторії та виведені відповідні патерни екологічної поведінки. Таким чином, було отримано три узагальнені типи групової свідомості, котрі певним чином відображають різні рівні сформованості екологічної свідомості молоді.

I. «Екологісти»¹ (32%) – стурбовані екологічною ситуацією, занепокоєні проблемою забруднення довкілля, виявляють готовність до дій в його захист, а також згодні підтримати певні заходи та міри, що направлені на змінення звичного образу життя.

Третину опитаних даної групи (або 7 % від всієї сукупності опитаних) можна охарактеризувати як «активні екологісти». Це молодь, що окрім вияву готовності до дій у захист довкілля, вже має певний досвід участі у заходах, акціях або русі екологічної направленості.

Якщо цю незначну групу опитаних, з високим рівнем екологічної свідомості, порівнювати з типологією масових екологічних атитюдів, розроблених в рамках міжнародного проекту «Екологічний моніторинг», то їх можна із впевненістю віднести до типу «палких зелених».

II. «нейтральні» (17 %) – група молоді, яка характеризується помірно споживацьким способом життя. Вони не відхиляють можливості підтримки певних екологічних заходів, якщо перш за все, це не заперечуватиме їхньому звичному способу життя і не потребуватиме від них значних зусиль.

Дану категорію опитаних склали ті, хто не готовий вирішувати екологічні проблеми через власну активну участь в екологічних заходах. В цілому ж, їх допомога довкіллу зводиться до можливого обмеження власного негативного впливу на нього. Оскільки, даний тип респондентів можна визначити як молодь, яка схильна підтримати раціональний та помірковано споживацький спосіб життя. Дана група має деякі спільні риси з типом «обачливих скептиків».

III. «Noneкологісти» склали 51 % від усіх опитаних. Представники даного типу екологічної свідомості визнають значимість екологічних проблем, однак не виявляють готовності підтримати екологічні заходи, брати в них участь, а також не бажають змінювати звичний спосіб життя. Вони вважають, що екологічні проблеми - це проблеми загальнолюдського або глобального характеру і повинні вирішуватися на відповідному рівні, тобто на державному та міжнародному. Вони не вважають себе причиною цих проблем.

Описаний тип екологічної свідомості даної групи молоді, згідно з указаною в статі класифікацією, добре співпадає з типом «коричневих». Головними рисами цього типу свідомості є те, що суб'єкти не надають важливого значення екологічним проблемам і піклуються лише про задоволення власних економічних потреб. Даний тип екологічної свідомості є опозиційним типу «палких зелених» [1, с. 139].

Продовжуючи дослідження екологічної свідомості молоді, в травні 2010 р. в рамках репрезентативного вибіркового моніторингового дослідження «СТАРШОКЛАСНИК - 2010» було включено блок питань про рівень екологічної свідомості старшокласників м. Одеси.

За результатами дослідження, було встановлено, що 35 % одеських старшокласників значно занепокоєні екологічними проблемами свого міста.

Ще 27% опитаних виявляють незначну стурбованість екологічними проблемами.

Майже п'ята частина, а саме 19 % респондентів відносяться досить спокійно до даних проблем, визнаючи лише їх наявність.

4 % опитаних виявляють повну байдужість до проблем екологічного характеру, не визнаючи їх наявність у своєму місті.

Решта, а саме 15 % опитаних старшокласників не виявили змоги визначити своє відношення.

Таким чином, більшість респондентів все ж таки визнають значимість і актуальність екологічних проблем свого міста.

Тісний кореляційний зв'язок між показником «стурбованість екологічними проблемами» та показником «готовність прийняти участь у природоохоронному заході» показує, що тільки чверть

¹ за Гардашуком Т. В.: людина, яка занепокоєна екологічними проблемами і намагається приєднатися до їх вирішення [11].

(25%) опитаної аудиторії стурбовані екологічними проблемами, а також виявляють готовність прийняти участь у певних природоохоронних заходах [9, с. 119].

Також було встановлено, що стурбованість екологічними проблемами має певні гендерні особливості. Так, саме дівчата складають абсолютну більшість серед тих, хто стурбовано відноситься до екологічних проблем. А більшість тих, хто спокійно відносяться до даних проблем або взагалі нехтують значимістю екологічних проблем складають переважно хлопці.

Також був встановлений рейтинг екологічних проблем, який на думку старшокласників мають найбільше значення і потребують невідкладного вирішення. Першочергове значення має проблема забруднення водних ресурсів (67,2%). Це не викликає особливого подиву, оскільки для міста давно актуальна проблема забруднення морської акваторії стічними побутовими та, промисловими відходами, а також її засмічення. Не менш злободенною є проблема неякісної питної води та «відпрацьованості» централізованої системи водопостачання міста. Сьогодні це покоління зростає переважно на практиці широкого вжитку бутильованої води.

По-друге, величезне значення, на думку юних респондентів, має забруднення повітря (52,6%) вихлопними газами та промисловим виробництвом. По-третє, проблема утилізації та вивозу сміття (48,5) Менш важливим але не менш актуальним є забруднення ґрунтів та продуктів харчування (30,5 %) та вирубка дерев та зелених насаджень (24,9 %).

Одеські старшокласники досить активно беруть участь у природоохоронних заходах. Так 66 % усіх опитаних приймали хоч раз участь у прибиранні територій; 20 % - в озеленені; 10 % більш економно споживали ресурси (вода, електроенергія); 2,3 % - сортували сміття. Приблизно п'ята частина опитаних (20,3 %) ніколи в подібних заходах не приймали участі. [9, с.120].

На запитання що до виявлення готовності підлітків підтримати реформи та заходи, що закликають змінювати звичний спосіб життя, тільки 17,7 % підтвердили свою готовність, якщо це стане за необхідне. Ще більшість, а саме 58,2 % припускають таку можливість, але вирішення цього буде залежати від суб'єктивної значимості того, в залежності від чого необхідно буде відмовитись. Решта 20 % заперечили таку можливість взагалі, оскільки не вважають себе причиною цих проблем.

Третина респондентів виявили бажання та готовність приймати активну участь у русі по охороні та порятунку довкілля. Ще 46,2 % опитаних навіть не задумувались про таку можливість або потребу. І решта 21,3 % – в котре твердо підтверджують свою не готовність та не бажання брати будь-яку участь у вирішенні екологічних проблем.

В цілому ж 26,4 % старшокласників усвідомлюють необхідність і важливість прийняття участі у природоохоронних заходах та декларують свою готовність до цього.

Отже, тільки четверта частина опитаних старшокласників має досить високий рівень екологічної свідомості. Вони вже сьогодні проявляють готовність приймати участь у природоохоронних заходах, виявляють бажання стати активними учасниками руху порятунку довкілля. Майже половину з них, а саме 10 % опитаних старшокласників можна визнати «активними екологістами», оскільки вони вже мають певний досвід активної участі в екологічних заходах і готові змінити звичний спосіб життя за для порятунку довкілля і вирішення деяких екологічних проблем.

Підводячи підсумки, важливо зауважити, що данні масових соціологічних опитувань за останні двадцятиріччя фіксують достатньо високий рівень стурбованості населення екологічними проблемами. Це в свою чергу є свідченням того, що екологічна проблематика повинна залишатися предметом наукового і публічного дискурсу в сучасному українському суспільстві. Також, необхідно продовжувати дослідження динаміку розвитку екологічної свідомості, для того, щоб більш чіткіше та ґрунтовніше фіксувати ті зміни які в ньому відбуваються.

В цілому, напрям досліджень екологічної проблематики в Україні поки що недостатньо добре розвинений, у порівнянні с досвідом західних колег, але є вже певні позитивні зрушення та тенденції.

Говорячи про наведені емпіричні дослідження, слід відзначити те, що на даному етапі їх розвитку вже простежуються певні тенденції та закономірності що до визначення рівня сформованості екологічної свідомості молоді.

Поки що засмучує той факт, що екологічна свідомість половини опитаної молодіжної аудиторії (студентів і старшокласників) поки що знаходиться на досить низькому рівні. Тому потребує організованого впливу в рамках освітніх та виховних програм середньої та вищої школи.

Заслуговує важливої уваги і те, що п'ята частина шкільної молоді (20 %) демонструє байдужість та відсутність інтересу у вирішенні екологічних проблем. Це найбільш уразлива група респондентів в системі формування екологічної свідомості. В більшій мірі, саме вона потребує

цілеспрямованого державного і суспільного впливу та підтримки у формуванні екологічної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Стегній О. Г. Соціологічне прочитання природи: посібник / О. Г. Стегній. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2012. – 436.
2. Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеєва. -К., 2006. – С. 124-143.
3. Социально-экологические проблемы: научно-теоретический поиск и направления исследований // Социологические исследования. 2005. - № 3. – С. 88-95.
4. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том1. Аналітичні матеріали / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.
5. Яницький О.Н. Экологическая социология (программа курса) / О. Н. Яницький // Социологические исследования. – 1997. - №2. – С.122-132
6. Ручка А.О. Масова свідомість населення уражених регіонів у пост чорнобильській ситуації / А. О. Ручка, Н. В. Костенко, Л. М. Чечель // Чорнобиль і соціум. – 1995. - № 1. - С. 34-44
7. Головаха Є. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К., 2008. – 85 с.
8. Баришнікова О.Є. Статистичне вивчення забруднення атмосферного повітря України антропогенними джерелами / О.Є. Баришнікова // Український соціум. Науковий журнал. – 2009. – № 1 (28). – С. 87–97.
9. Власенко Е. Г. Экологическая ситуация г. Одесы в объективных и субъективных оценках / Е. Г. Власенко // Вісник Одеського національного університету. Соціологія та політичні науки. – Одеса: Астропринт, 2010. – Т. 15. – Вип. 14. – С. 115-122.
10. Мозговая А.В. Экологически устойчивый образ жизни. Факторы становления / А.В. Мозговая // Социологические исследования. – 1999. – № 8. – С. 104-111.
11. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму / Гардашук Т. В. – К.: Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди, 2005.
12. Аутлеева А. Н. Сущность экологического сознания. [Електроний ресурс] Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-ekologicheskogo-soznaniya>
13. Шидловська М. В. Концептуалізація поняття «екологічна свідомість» у соціогуманітарних науках. [Електроний ресурс] Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/SOC_Gum/VLNU_Sociology/2011_5/23.pdf
14. Кисельов М. М. Концептуальні виміри екологічної свідомості / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін. – К., 2003. – С.70–156.